

OLVASÓNAPLÓ

ÉLETMŰ ÉS ÉLETÚT

LENGYEL JÓZSEF: *Elejétől végig.*
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.

Élet és alkotás tökéletes összecsengése egyáltalában nem olyan gyakori a huszadik század irodalmának lázas válságai, kényszerű megtorpanásai és elhallgatásai között. Még a legnagyobbak útja is kitérőket tesz olykor, hogy megközelíthesse a kítűzött célt. És hány író, hány művész pályája kényszerült tragikus útvesztőkbe, jöváthehetetlen kanyarulatokba, amelyeket aztán messze vezették azoktól az eseményektől, amelyeket ifjúságában, indulásakor szolgálni akart! Ha valaki megrajzolná a modern irodalom térképét, olyan térképét, amely az írói pályák tervezett, elképzelt és valóságos nyomvonalát tárná a szemünk elé, bizony meglepő látvány kerülne elénk. Kusza vonalak, szeszélyes és kényszerű görbék, amelyek ismeretlen mágneses csúcsok vonzásában haladnak, vagy nagyon is ismerős szakadékokat kerülgetnek, s úgy haladnak távoli céljaik felé.

Lengyel József, akinek testét nemrég fogadta be a föld, ezen az imaginárius térképen is biztos és következetes nyomot hagyott. Céljait korán felismerte és kítűzte, pályáját tudatosan irányította, útfjáról nem tért le soha. Életmű és életút számára ugyanazt jelentette, önmagával sohasem kellett meg hasonlania. Bizott hitében és eszményeiben, és még akkor is reménykedett ezeknek az eszményeknek a jövendő diadalában, midőn sorsának legmélyebb szakadékába buktatta a változó történelem, ahonnan akkor nem látszott szabadulás. Aztán felemelkedve, második írói indulása után az erős férfiak biztonságával és hitével folytatta azt a pályát, amelyet ifjú forradalmárként kezdett, s amelynek ívét az 1918—1919-es magyar forradalmak felszabadító reményei között mérte be, jelölte ki.

Író volt és politikus, anélkül, hogy különbséget akart volna tenni e kettő között. A közügyben nyilvánított állásfoglalást fontosabbnak érezte az esztétikai eredményénél. Írói sorsa mégis állandó művészi emelkedést jelent; szinte azt sejtetve, hogy a morális érték életre tudja hívni az esztétikai értéket is. Lengyel József életében és művében legalábbis e kétféle érték egyszerre van jelen, egyszerre születik meg és egyszerre emelkedik arra a magaslatra, amelyet a magatartás és a művészet klasszikus tökéletessége jelent. Versekkel és politikai cikkekkkel egyszerre jelentkezett: Mintha eleve félretolta volna a műzsák kezét, s lemondott volna arról, hogy öntörvényű művész módjára építse önmagát s műhelyét. S mégis, alig volt modern írónk, aki szívósabb küzdelmet folytatott volna az epikával; azért, hogy mondanivalóit az általánosság szintjére emelje. Lengyel József pályája egyféle rejtett művészi küzdelem; életműve, bátran mondhatjuk, a modern próza poétikájának kísérleti laboratóriuma.

Élete, sorsa olyan anyagot halmazott fel, amely önmagában is felkelti az olvasó érdeklődését, a legszélesebb körű közönség figyelmét. Mégsem érte be azzal, hogy dokumentumok lejegyzője, a tapasztalt valóság egyszerű bemutatója legyen. A dokumentumok társaságában írói eljárásokkal megformált anyagot, igaz és gazdag írói teljesítményeket találunk. A tapasztalati világ elemei gyakran parabolákba rendeződnek, hogy a legáltalánosabb érvényesség szintjén ábrázolják és foglalják egy-egy tömör példázatba a huszadik század emberének helyzetét és esélyeit. Vagyis Lengyel József a „teljesség” nyomában járt. Nem érte be azzal, hogy elmondja tapasztalatait, vagy a modern ember élményeit, értelmezni is kívánta ezeket az élményeket. Tágabb értelemben értelmezni kívánta magának az embernek helyzetét. A politikát sohasem napi feladatok taktikájának tekintette, hanem a forradalom és a szocialista humanizmus stratégiájának. Ezért tudott írónként is a „teljesség” felé lépni. Nem rekedt meg a történelmi események krónikájánál, sőt magyarázatuknál sem. Elég ereje volt arra, hogy morális példázatokba, bölcséletileg érvényes igazságokba gyűjtse tapasztalatait.

Indulása egyszerre kapcsolta a közülethez és az irodalomhoz. Azonos lelkesültséggel vett részt a háború ellen fellépő szocialista csoport szervezkedésében és A Tett, a Ma körül gyülekező fiatal írók avantgardista mozgalmában. Mint a legtöbben, ő is költőként lépett át az irodalom kapuján: ahhoz a nemzedékhez tartozott, melynek Kassák Lajos volt a mestere és Barta Sándor, Sinkó Ervin, Forbáth Imre, Komját Aladár, Déry Tibor a tagjai. Versei a nemzedék érdeklődését és poétikáját követték; harsány vitalizmussal, a közös cselekvés iránt táplált bizalommal és lendületes szóbőséggel hirdették a világ forradalmi átalakításának szükségességét. Egyenes út vezetett innen a forradalomig. Lengyel József 1918 novemberében egyike volt a magyar kommunista párt alapítóinak, a Kun Béla körül gyülekező forradalmi írók — Balázs Béla, Lukács György, Révai József, Komját Aladár, Illés Béla — közé tartozott. A Vörös Újság szerkesztőségében dolgozott, a párt szervezésében vállalt szerepet. Az ellenforradalom uralomra jutása után Bécsbe, majd Berlinbe emigrált; ez utóbbi városban baloldali filmek létrehozásában tevékenykedett. 1930-ban Moszkvába költözött, a Sarló és Kalapács című magyar emigrációs folyóirat szerkesztőségében dolgozott. Moszkvában jelent meg 1930-ban *Visegrádi utca* című regénye is. További regényeket tervezett. Azon az úton kívánt volna tovább haladni, mely indulásának avantgardista kísérleteitől vezetett a riportregény dokumentatív realizmusáig. Írói pályájának eme első szakaszát azonban néhány év múlva le kellett zárnia, sőt arról is le kellett mondania, hogy valaha ísmét író legyen. 1938 februárjában, alig egy évvel Kun Béla letartóztatása után, őt is börtönbe vetették az önkény intézkedései. Hosszú vizsgálati fogság után tízévi kényszermunkára ítélték: egy szibériai táborba került, a sarkkőrön túli tundrába; majd 1949-től száműzöttként délebben élhetett egy erdei faluban. 1955-ben szabadult, ugyanabban az évben Magyarországra költözött.

Életét, írói pályáját újra kellett kezdenie. S mert a szenvedés és megálátás után is a szocialista társadalom híve maradt, régebbi egyéniségének és meggyőződésének folytonosságát kellett felkeresnie, megtalálnia. És e folytonosság nevében kellett megítélnie mindazt, ami a kifordult világban történt: a sztálini korszak bűneit, köztük az ellene elkövetett bűnöket. Itélkezése az SZKP XX. és XXII. kongresszusának megállapításaihoz, a szocializmus önbírálatához és megújulásához igazodhatott. Egyszersmind azonban önmagát is meg kellett ítélnie; feleslegesnek látszó, mégis termékeny lelkiismeret-vizsgálatot kellett tartania. Nem érthette be ugyanis azzal, hogy az önkény titokzatos szélsője folytán az üldözöttek közé került, s így eleve büntelen maradt. Ha állást akart foglalni az elkövetett törvénytelen ségek, a szocializmus erkölcsét sújtó csapások ügyében, mintegy túl kellett emelkednie saját tragikus helyzetén.

Az újrakezdés sikerrel járt, s hamarosan eredményeket hozott. Lengyel József tovább léphetett, ismét megfogalmazhatta szocialista eszményeit. Nem vált sem gyanakvóvá, sértettségében magányossá, sem alázatossá, akinek gerincét és tettvágyát megtörte a szenvedés. Az újrakezdés így valójában folytatás; a „kíméletlen jóratörékvésről” tanúskodott, amiről első regényének, a *Visegrádi utcának* bevezetőjében beszélt. Cselekvést hirdetett tehát, Karl

Liebknacht mondására hivatkozott: „A cselekvésért való felelősséggel szemben ott áll a nem cselekvésért való felelősség.” Vagyis forradalmár maradt; csak-hogy — figyelembe véve a szocializmus ügyének tragikus tapasztalatait és időszerű követelményeit — a cselekvés felelősségét, „szabad, optimista, humánus” erkölcsiségét is megkövetelte. E követelmény érvényesítésének érdekében hirdette meg az ésszerű kételkedés és a morális tagadás jogát. „Kételkedés nélkül — mondta — semmiféle gondolkodás nem képzelhető el. Azt azonban tudnunk kell, hogy kételkedésünkkel mit akarunk lementni, és mit védelmezzünk.” A tagadásról pedig így beszélt: „A tagadás nem ördögi princípium. Isteni princípium ez, mert tagadja az ördög örökkévaló uralmát. Ördögi az olyan igenlés, mely az ember örök gyarlóságát hirdeti.” E szavakkal a szocialista humanizmus elveit szegezte szembe a dogmatikus korszak embertelenségeivel. Az újrakezdést a forradalom, az erkölcs és a humanizmus hármasságának újrafogalmazása kísérte s tette lehetővé. Lengyel József bennük találta meg a szocializmus történelmi sikerének zálogát és saját elkötelezettségének tartalmát. Általuk épített új és tartós kapcsolatokat a közösséggel és a szocializmus jelen történelmi szakaszával.

Újrakezdte munkáját, életét; meg tudta találni emberi-írói pályájának és világnézetének folytonosságát. A tragikus éveket azonban nem feledte, nem is akarta elfelejteni. Ő maga is tudta, hogy emlékeit, felismeréseit előbb-utóbb meg kell fogalmaznia. A nyílt beszéd, a görcsöket oldó fogalmazás volt számára a folytonosság legfőbb belső feltétele. De nemcsak a lelki egészség és a bizalom orvosságának tekintette a nyílt fogalmazást, hanem közéleti kötelességének is. A torzulásokkal való számvetést elsőrendű írói feladatának érezte. E feladat elvégzése a XXII. kongresszus után vált lehetségessé, egyszersmind aktuálissá és szükségessé: a tapasztalatok feldolgozása és értelmezése, az ítéletek és figyelmeztetések megfogalmazása végett. Mint maga Lengyel mondta: „Ami egyszer megtörtént — vagy megtörténhetett —, megmutatja értelmét, és a jelent már mint múltat tudjuk felfogni, a jövőt mint jelent látjuk.”

Az átélt szenvedéseket *Igéző és Elévült tartozás* című kötetében ábrázolta. Bennük oldotta fel a lélek görcseit, s kereste a tapasztalatok történelmi magyarázatát. Dokumentumokból növesztett elbeszéléseket; írásai aszerint rétegződnek, hogy értelmük miként tágul a beszámoló értékű dokumentumtól az általános érvényű példázat belé. Az egyeditől az általános felé tartó mozgás tanúi vagyunk. Ez a mozgás azonban nemcsak a légernovellák összességében érvényesül, hanem az egyes elbeszélések struktúrájában is. Mindegyik írás dokumentum, ha tetszik, riport a dogmatikus önkény módszereiről. Ez a jelentés a novellák legkönnyebben hozzáférhető rétege. Az *Elejétől végig* éppúgy az életpaszttalok tükré, mint az alakítás magasabb szintjén létrejött *Kicsi, mérges öregúr*. Az ábrázolásnak ez a rétege, az információknak ez a szintje, a konstruált perek áldozatainak útját rajzolja meg a lefogástól kezdve a vizsgálati fogságon és a kényszermunkán át a szabadulásig vagy az újólagos száműzetésig. Egy történelmi folyamat és egy szociológiai helyzet leírását, teljes enciklopédiáját kapjuk tehát. Megismerkedünk a foglyok életével, a munkatáborokban kialakult öntörvényű társadalmi képződménnyel, a fogság lélektanával és erkölcsével.

A mondanivaló második szintjén a tapasztalatok értelmezése, a leírt történelmi folyamat megítélése helyezkedik el. Lengyel nemcsak ábrázolni kíván, hanem meg is akarja érteni a sarkaiból kifordult világ mélyebb összefüggéseit. A megértés vágya jelentkezik például a *Kicsi, mérges öregúr* című elbeszélésben. Adrián professzor, a novella hőse, a tisztogatási hullám egyik ártatlan áldozata, kezdetben a vak esztelenség Szent Bertalan-éjének látja a történeteket: „a vétek nélküliek — olvassuk — nem ártatlanságuk miatt kerültek ide és a bűnösök sem büneikért.” A helyzet majdnem kaffkai; a megtorlás áldozatai nem ismerik az ellenük eljáró hatalom indítékait, lefogásuk okát és célját. Magát a hatalmat is alig ismerik; hiszen a szocializmust elkülönítik a velük manipuláló szervezettől, sőt magának Sztálinnak a felelősségére sem gyanakszanak. Amit azonban Kafka „condition humaine”-nek tudott, azt Lengyel — és hősei — rendhagyó véletlennek, a társadalmi törvényszerűségek alkalmi felforgatásának tekintik. S bár Adrián professzor áldozatul esik, a törvények

érvényesek. „A föld és az égitestek — hangzanak az elbeszélés végső szavai — tudományának szabályait követték, és nem fordultak ki tengelyükből.” Vagyis Lengyel bízik az értelmetlenség és a bűn végső lelepleződésében; optimista marad, ha nem is a dogmatikus elmélet naiv megfogalmazása szerint.

Maga a történelmi ítélkezés már erkölcsi kategóriák vizsgálatához vezetett; e vizsgálat a lágerelbeszélések harmadik rétege. A tábori élet napi kérdései az erkölcsi felelősség szintjén várják a válaszokat; megoldásuk vagy ennek elmulasztása az emberi lényegét érinti. Lukács György beszélt arról, hogy a történelem krónikásának az ábrázolt korszak és az emberi személyiség, méltóság, erkölcs viszonyára vonatkozó kérdéseket kell feltennie: „Milyen követelményeket állított ez a korszak az emberek elé? ... Ki óvta meg emberi méltóságát és integritását? ... Kinél maradt meg az emberi szubsztancia? Hol ferdítették el, törték meg és semmisítették meg ezt?” S e kérdések révén lehet a kor ábrázolását általánosabb kategóriák felé szélesíteni. Lengyel József novelláiban hasonló igényre és mozgásra figyelhetünk. A *Kicsi, mérges öregúr* nemcsak a fogság első állomását írja le, nemcsak az ábrázolt jelenség eszmei-történeti problémáit értelmezi, hanem általánosabb kategóriákat is megközelít. Adrián professzor úgy tereli el figyelmét a vallatás testi-lelki gyötrelmeiről, hogy az asztalon álló hamutartóból cigarettavégeket szerez dohányos társainak. A gondoskodás szenvedélye, az emberi kapcsolatok vállalása segítik hozzá, hogy legalábbis erkölcsileg legyőzze kilátástalan helyzetét, megőrizze emberi integritását.

Ennek az emberi integritásnak a védelme és visszavívása jelenti Lengyel József életművének nagy érdemét. Erre az életműre is illik az a jellemzés, amelyet Lukács György Déry Tiborról adott 1964-ben, az „emberi szubsztancia” küzdelmének nevezve az író munkásságát. „E novellák tematikája jelentősebb annál — mondja Lukács —, semhogy egyszerűen »sokszínűnek« nevezhetnénk, kiválasztását és összefüggéseit tekintve látszólag önkényes, de megmarad a mindenen uralkodó vezérmotívum: harc az emberi szubsztanciáért. Történelmi események és társadalmi környezet csupán ürügy, indíték, elrugaszkodási pont, természetesen — a *dramatis personae* szempontjából — soha nem szervesen, mindig a művészileg egyedül lehetséges módon.” Az emberi szubsztancia és a közösségi morál védelme Lengyelnél is egybeesik a művészi emelkedéssel és az integer művészi személyiség felszabadulásával. Életmű és életút ebben az értelemben is párhuzamosan halad, egymásra kérdez és egymásnak felel. És az a tragikus tény, hogy a művet és a pályát most lezárta a halál, csak jobban érvényre juttatja, még világosabbá teszi ezt a ritka megfélelést.

POMOGÁTS BÉLA

AZ EMBERI KAPCSOLATOK IGÉZETÉBEN

SARKADI IMRE: *Dramák.*

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Sarkadi Imre egész pályáján domináns szerepe van a játéknak. 1943-ban írta első drámáját (*A próféta*). Két alapmotívumot fedezhetünk fel e korai műben: a játékot és a prófétikus magatartást. A próféta nála lehet bolond, külön, forradalmár, remete ... Az említett drámában két szereplő, Virág próféta és Gerzson koldús, vezeti végig a cselekmény fő vonalát.